

Kulturális antropológia a Moszkva téren

Pócze Flóra: A Moszkva tér gyermekei.

Budapest: József Műhely. 2013. 142 p.

1. A *Moszkva tér gyermekei* című könyvben Pócze Flóra terepmunkáját ismerhetjük meg,¹ amelyet egy budapesti hajléktalancsoport tagjai között végzett.² Recenzióm aktualitása egyrészt az, hogy a könyv témája kiemelten fontos az elmúlt évek hajléktalanokkal foglalkozó szakpolitikáját tekintve,³ másrészt pedig a kutatási terepen jelenleg nagy volumenű felújítási munkálatok folynak,⁴ amelyek a tér korábbi átnevezése⁵ után újabb változásokat hoznak az ott élő csoport életébe. Ily módon a Moszkva tér etnográfiai jelene egy olyan szakasról tudósít, amely a terep újjáépítése miatt ma már vitathatatlanul a múlthoz tartozik.

A téma aktualitása és eddigi helye a szakirodalomban

2. A szerző nem részletezi munkája antropológiai/etnográfiai előzményeit, mindössze annyit árul el, hogy a magyar szakirodalomban nem talált olyan példát, amely kifejezetten egy hajléktalancsoporttal való beköltözéses terepmunka eredményeként jelent volna meg, és ezért is tartotta időszerűnek saját kezdeményezését (8. p.). Egy, a könyv megjelenése kapcsán készült interjúban fejti ki, hogy a munkát elsősorban az amerikai kutatások készítették elő, azonban Philippe Bourgois-n kívül innen sem nevez meg mást.⁶
A város mint antropológiai téma az 1920-as években virágzó chicagói iskola empirikus kutatásaihoz köthető (Park–Burgess–McKenzie 1925; Wirth 1938), maga a városantropológia kifejezés pedig az 1960-as évektől kezdve épült be explicite az antropológiai fogalomtárba, és ezzel együtt lassan kezdtek érdekessé válni a városi szubkultúrákra mint a köztünk élő idegenre irányuló kutatások, amelyekben a közösség fogalma is fókuszba került.⁷ Akárcsak Pócze, nagy hangsúlyt fektet adatközlői életútjának bemutatására William F. Whyte magyarul is olvasható 1943-as munkájában, *Az utcasarki társadalomban*,⁸ ahol egy olasz szegénynegyed belső rendszerét igyekszik megragadni a „kölcsonös kötelezettségekre épülő személyi kapcsolatok hierarchiáján” (Fejős–Niedermüller 1983:49).
3. Ami a kifejezetten hajléktalanokkal foglalkozó városantropológiát illeti, az első kérdések a szegénységre, az egyéni élettörténetekre, valamint arra irányultak, hogy a hajléktalanok miként definiálják magukat (Elwell 2008:96). A legtöbb híradás és tanulmány kiemeli James P. Spradley 1970-es *You Owe Yourself a Drunk: an Ethnography of Urban Nomads* című könyvét, amely a szerző saját terepmunkáján alapul, és a hajléktalansággal rendszerint felmerülő alkoholizmus kérdését boncolgatja, valamint tipologizálja a hajléktalanokat.⁹ Az 1980-as és az 1990-es években több olyan Spradleyéhez hasonlóan sikeres munka született, amely rámutatott arra, hogy a hajléktalanok nem értelmezhetők homogén csoportként, a későbbiekben pedig előkerültek olyan témák, mint a bűnözés, a szerhasználat, a hajléktalan nők, a családok, a fizikai és a mentális fogyatékoság.¹⁰ Egy rendkívül pontosan vezetett napló volt az alapja Curtis J. Jenkins 1992-es munkájának, aki a beköltözésen túl a teljes hajléktalanlétet felvállalta adatközlői mellett, és a szerint is élt (Jenkins 1992). Fontos átfogó munka továbbá Irene Glasser és Rae Brigdman könyve, amelyben a hajléktalanná válás okait keresik (Glasser–Brigdman 1999).
Összefoglalva: az etnográfiai jellegű kutatások több évtizede igyekeztek a hajléktalanokat érő negatív sztereotípiákat eloszlatni, és segíteni azt, hogy nagyobb megértéssel forduljanak a hajléktalanság felé.
4. A fő szakirodalmi alapként megnevezett Bourgois a San Franciscó-i politoxikomán hajléktalanok között végzett terepmunkát, érdeklődése főként a kábítószer-használatra irányult (Bourgois–Schonberg 2009). A Moszkva téri szerhasználatra Pócze is folyamatosan reflektál könyvé-

ben, ám ennél is hangsúlyosabb kapcsolat számára az amerikai kutatóval az, hogy Bourgois novellákat írt kutatási tapasztalatairól, amelyekre Pócze ugyancsak kiindulópontként hivatkozott saját elképzelései megvalósításához.

5.

A magyar szakirodalomban is az amerikaihoz hasonló témák kerültek elő onnantól kezdve, hogy a hajléktalanság iránti érdeklődés felébredt a kirekesztettség témakörén belül. Korai munka a nyolcvanas évekből Utasi Ágnes tanulmánya, amely a társadalom perifériájára szorult, hajléktalanság jegyeit hordozó, lakás nélkül maradt rétegről szól (Utasi 1987), a kilencvenes években pedig, amely időszakban a rendszerváltás láthatóvá tette a már hajléktalanságnak nevezett új jelenséget,¹¹ jellemzőek voltak a fedél nélkülieket definiáló és élethelyzetüket átfogóan tanulmányozó munkák.¹² Módszerében Póczéhez hasonló a szociológus Nagy Terézia 2003-as dolgozata, amelyben noha a szerző nem költözött be az általa vizsgált szegedi hajléktalancsoport tagjai közé, mégis az antropológia részt vevő megfigyelő módszerét és az interjúzást választotta, kérdései pedig a hajléktalanok kapcsolati hálójára és belső viszonyaira irányultak (Nagy 2003). 2009-ben, Pócze kutatásával egy időben egy szociológiai disszertáció keretében került elő a téma, Szoboszlai Katalin a hajléktalan nőkkel foglalkozott (Szoboszlai 2009).

6.

A kulturális antropológia legnevezetesebb vállalkozása talán Lénárt Imre 1998-as munkája, amely egy hajléktalanokról szóló dokumentumfilm elkészítése. A *Tequila banda* szereplői maguk is hajléktalanok, akik a saját életük számukra érdekesnek tartott részeit játsszák el a kamerának.¹³ Lénárt egy dolgozatában a szűkebb budapesti hajléktalanságot a 4-6-os villamos vonalán helyezi el, így egyik végpontként a Moszkva térre is kitér,¹⁴ a 2006-os *Ethnographiában* megjelent történeti tanulmányában pedig a hajléktalanságot övező társadalmi megítélés változásait veszi számba az 1800-as évektől kezdve sajtóforrások alapján (Lénárt 2006).

7.

Pócze könyve illeszkedik is és nem is az addigi szociológiai és antropológiai irányokhoz, ezért érdemes végiggondolni *A Moszkva tér gyermekei* kapcsolatát azzal a magyar szociográfiai hagyománnyal is, amely a harmincas évekből indult, második virágkorát a hetvenes–nyolcvanas években élte, amely években a máig futó *Magyarország felfedezése* című sorozat indult. Olyan szépirodalmi igénygel fellépő műfajról van szó, amely egyéni életutakon keresztül igyekszik képet festeni egy-egy jelenségről, főként az azt befolyásoló változások hatásairól. Míg a korai években a falu megmentése volt a téma, a szocializmus idejéről többnyire történeti jellegű munkák készültek.¹⁵ A társadalmi felelősségtudat, a tulajdonképpeni érzékenyítés a műfaj sajátja, amely küldetést Pócze is vállalja *A Moszka tér gyermekeivel*. A város mint terep a szociográfia számára sem idegen,¹⁶ és az idekapcsolható szegénység és hajléktalanság ugyancsak előkerült a műfaj történetében. Ambrus Péter munkája, *A Dzsumbuj* egy ma már nem létező lakótelep életén keresztül mutat képet a szegénységről és a lakóközösség kapcsolatrendszeréről, miközben alaposan körüljárja az alkoholfogyasztás témáját is. Iványi Gábor a kilencvenes évek hajléktalanjait és segítőiket szólaltatja meg a *Magyarország felfedezése* sorozatban, és a velük készült interjúk kapcsán a hajléktalanidentitás különböző értelmezéseire és a hajléktalanná válás eltérő útjaira is kitér.¹⁷ Szerkesztésében Póczéhez hasonlóan a szereplők szerint felosztva kerül bemutatásra egy-egy életút a hetvenes–nyolcvanas évekből Csörsz István remek érzékkel megírt szociográfiájában, a *Sírig tartsd a pofád!* című könyvben. Csörsz szegedi és budapesti csövesek, hippik, a magyar beatnemzedék sorsát látatja az egyéni történeteken keresztül. Hasonlóan jól érzett rá Szilasi László a hajléktalanvilág ábrázolására *A harmadik híd* című 2014-es regényében.

8.

A hajléktalanság kapcsán megkerülhetetlen a szociálismunkás-szemlélet tudományos interpretációja, például Pikk Katalin 1994-es kandidátusi disszertációja, amely a hajléktalanná válás okai mellett a segítő stratégiáknak is külön fejezeteket szentel, és amerikai mintához hasonlóan Pikk is tipologizálja a hajléktalanokat (Pikk 1994). Egyébiránt a szociálismunkás-szakirodalomban a hajléktalankérdés folyamatosan napirenden van, az elkészült munkák pedig legtöbbször az aktuális problémákra reflektálnak.¹⁸

9. A *Moszkva tér gyermekei* egy szakdolgozatból készült könyv, amely már nem egy szűk szakmai kör érdeklődését célozza meg. Vajon ez elfogadható indok arra, hogy Pócze hanyagolja munkájának elhelyezését a kutatási előképek által kijelölt utakon? A fentiek ismertetése után meglehetősen merésznek tartom azt a kijelentést, hogy a Moszkva téri terepmunka előzmények nélküli vállalkozás. Arról nem is beszélve, hogy munkája időszerűségének és egyedülállóságának hangsúlyozásával Pócze mintegy megvezeti az olvasót, és azt a képzetet kelti, hogy a magyar társadalomtudományok egyik „fehér foltjáról” van szó, amikor a hajléktalanok mélyebb megismerését célzó kutatásokról beszélünk.

Terepmunka a Moszkva téren

10. A *Moszkva tér gyermekei* központi kérdései a kapcsolatháló, a térhasználat és a csoportnormák működése, mindemellett fontos szerepet kap a szerhasználat, az alkoholizmus és a halálértelmezés is. A külön-külön is beható terepmunkát igénylő kérdéseket túlságosan sűrítve, mindössze 142 oldalon szeretné megválaszolni a szerző,¹⁹ így végül egyiket sem tudja sokrétűen körbejárni.
11. Ezzel párhuzamosan érdemes megvizsgálni a terepmunkára fordított időt. Pócze 2009-ben két nyári hónapra költözött a térre, majd a 2013-ban megjelent könyvben több olyan történetet is találunk, amely a két hónapos terepmunkát követő baráti hangvétellű telefonos vagy személyes kapcsolattartás révén került az anyagba. Mindez vajon elegendő-e ahhoz, hogy tényleg klasszikus terepmunkáról lehessen beszélni, amely részt vevő megfigyelésen és beilleszkedésen alapul, eredményei pedig a terepen túlmutatva értelmezhetők?
12. A Moszkva téren olyan tényezők nehezítik a beilleszkedést, mint a mindennapos szembesülés a hajléktalanságot övező előítéletekkel, a létfenntartásért való küzdelem vagy olyan elemi kérdés, mint a kutató és az adatközlők nemi különbözősége. A korábbi kutatói gyakorlathoz illeszkedve (Szoboszlai 2009:39–48) Pócze terepe is erősen férfiközpontú világot mutat be, ahol egy-két kivételtől eltekintve a szereplők mindannyian harmincas éveikben járó férfiak. Ahogyan Margaret Mead szamoai terepmunkájának hitelességével kapcsolatban meggyőző érvnek hangzik, hogy Mead nőként nőekkel készített interjúkat, ellenben később a férfi Freeman felé aligha valószínűsíthető a szamoai nők kitárulkozó bizalma (Szántó 1995:1249), vagy ahogyan Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásuk kapcsán megjegyzi, hogy párosuk nemi összetétele segítette a terepen való jobb helyezkedést (Fél–Hofer 2011:27), úgy Pócze is tartozott volna az olvasónak egy rövid kitéréssel, amelyben önreflexív módon számol be arról, hogy női volta miként alakította a férfiak között végzett kutatást.²⁰ Néhol ugyan kapargatja a felszínt a személyes kapcsolatait elemezve, ám összességében nem jut túl személyes és egyedi vonatkozásokon, holott terepmunkájának célja éppen az általános törvényszerűségek feltárása lenne.²¹
13. Pócze több helyen ír már-már klisésen arról, hogy a kulturális antropológiára jellemzően kis helyeken nagy témákat igyekszik kutatóként kibogozni. A Moszkva téri galeri²² élete nem különíthető el más több éve összeszokott nagyvárosi hajléktalancsoport életétől, a csoportműködést szabályozó jelenségek általánosnak tekinthetők. Az egyéni történeteken keresztül értelmezhető egyetemes rendezőelvek hangsúlyozása jegyében a könyv fejezetei egy-egy csoporttag életére fókuszálnak, és az olvasó ily módon kap képet egy általánosnak mondható hajléktalanéletről. „A történetek és a szereplők változnak, a sémák ugyanazok” – írja a szerző (10. p.), miközben könyvében egyszer a Moszkva téri galeriról, máskor pedig úgy általában bármely galeriról, megint máskor az egész magyar hajléktalanságról szól, de a kategóriák közötti váltás ritkán konzekvens. A változók, amelyek Pócze szerint a hajléktalancsoportok közti különbségeket adják, azok az egyéni életutak és a tagok személyisége. Megkockáztatja, hogy olyannyira markáns különbségekről van szó, hogy ha egy másik téren, egy másik galeri tagjai között végzett volna kutatást, akkor kísérlete az életébe került volna (Hercsel 2014), arra viszont sehol nem tér ki, hogy mennyiben kell más milió ahhoz, hogy az egyik helyen életveszély, a másik helyen pedig szívélyes fogadtatás várja az antropológust. Mindent egybevetve, mivel Pócze nem definiálta

pontosan a galerit, és nem helyezte el azt az egyébként nem homogén és nem egyforma stratégiák szerint élő hajléktalantársadalomban,²³ indokolatlan az általános sémák hangsúlyozása, amelyekről már csak a kutatási idő rövidege miatt sem győzött meg maradéktalanul.

14. Módszertanilag Pócze részt vevő megfigyeléssel és interjúzással kívánt a galeri elfogadott tagjává válni. Ennek érdekében felvállalta a hajléktalanok életmódját, és osztozott az ezzel járó nehézségeken. A galeri új státust adott a kutatónak, ahogyan az lenni szokott a terepmunkát végző antropológusok esetében, és Flórából *Flórácska* lett, aki egyrészt nem kívülálló, ezért nem kérnek tőle segítséget, másrészt nem hajléktalan, ezért vigyáznak rá, és nem engedik kéregetni.²⁴ Ezt a státust baráti viszony övezi a szövegben, sőt, sokszor Pócze kizárólag barátként mozog a terepen.²⁵ Kutató és adatközlő közti barátság nem ritka az antropológia történetében,²⁶ azonban Pócze esetében a két szerep mintha kiütné egymást. Ezt a bizonytalanságot ráadásul az írásmód is erősíti.

Hogyan lehet megírni a terepet?

„Rájöttem, hogy egyértelmű ítéletet soha senkiről nem mondhatunk, mert minden pusztán nézőpont kérdése.” (115. p.)

15. A posztmodern antropológia fő jellemzője az a szövegközpontúság, amely a különböző írások műfajhatárainak elmosása mellett új antropológiai írásmód iránti igénnyel lép fel. Megkérdőjelezi a tudományos megközelítések objektivitását, és központi figurává lépteti elő a kutatót, aki a saját nézőpontját nagy érzékenységgel veti papírra, így szövegében mindenekelőtt saját gondolat-, sőt érzélemvilága érvényesül. Nem létezik egyetlen igazság, amelyet a tudomány pozícionált helyzeténél fogva megkérdőjelezhetetlennek ismer el, hanem különböző nézőpontok részigazságai léteznek a kutató szubjektív adatgyűjtéséből kiindulva. Éppen ezért természetes a posztmodern antropológiai írásokban az egyes szám első személyben írás, a közeledés a szépirodalmi szövegekhez, a kutató csoportok komplexitása helyett pedig az egyénekre helyezett hangsúly.²⁷ Pócze is érzékletesen írja le a galeri mindennapjait, és amellet, hogy a galeri tagjait részletesen bemutatja, a könyv főhőse maga a kutató. Számos helyen Pócze érzélemvilága vezeti az írást, az ő kizárólagos érzelmi szemüvegén át látjuk a teret, és erre külön felhívják a figyelmet az olyan szófordulatok, mint a „megfigyeltem”, az „úgy éreztem”, az „én pedig tudtam” vagy az „attól tartottam”. Külön fejezet tárgyalja a kutató első napját és beilleszkedési nehézségeit a terepen, a későbbiekben pedig megjelenik a pillanat, amikor a bajtársiasság érzésének megtapasztalása a kutató részéről fordulópontot jelent, és a sorok között olvashatjuk az émikus és az étikus jelentés összemosódását.²⁸ Ez nem azt jelenti, hogy kiegészítenék vagy ötvöznék egymást, hanem inkább a fogalmak egymásba csúszásáról van szó, amikor Pócze úgy közvetít egy eredetileg külső nézőpontot, hogy közben önmagára már a csoport tagjaként tekint, aki aktív és a többiekkel egyenrangú szereplő. Így végül mégis belülről írja a szöveget, és az olvasó is az ő élményeire kíváncsi.²⁹ Ha regényt írt volna, tetőpontot jelentene a nyári fesztiválra való látogatás története, amikor kutató és adatközlő olyannyira eggyé válik, hogy egymás nyakában ülve élük át a nagybetűs szabadság érzését, majd ezután a kutató megindítóan emlékezik vissza adatközlője halálára.³⁰ Pócze szövege a szakszöveg és a szépirodalom határán lebeg, jobban is, mint azt megközelítése, témája indokolja. Írói eszköztárának jelentős részét a szépirodalmi trópusokból, a költői képekből meríti. Ezek végigvonulnak a könyv egészén, a külön kiemelt dőlt betűs szakaszok pedig még inkább a szépirodalmi írásmódot hangsúlyozzák. Jelzők, metaforák és olyan bevett hasonlatok gazdagítják a szöveget, mint a természet és az élet párhuzamba állítása.

16. Adatközlői feje fölé Pócze már-már glóriát sző, és az elején negatív színben feltűnő alakok pár oldalon belül abszolúte jó karakterekké válnak, akik felé a szerző feltétlen szeretettel fordul. A terepmunka felől nézve életszerűtlennek és érthetetlennek tartom a pozitív értékek elburjánzását, az írásmód felől közelítve pedig hiányolom a jól megírt jellemfejlődést és jellemábrázolást mint a szépirodalom ismérveit, már ha a szöveg valóban szépirodalom szeretne lenni. Több

ponton a könyv olvasása közben az „igazságot” leírni kívánó írás észrevétlenül egy attól elrugaszkodó történetté válik, ahol már nem az a kérdés, hogy egy objektív igazságot vagy szubjektív részigazságokat olvasunk, hanem az, hogy a történetnek mennyi köze van a valóság bármely nézőpontból alkotott igazságához, vagy inkább egy fantáziavilágban játszódnak az események, ahol rendeltetészerűen minden szebb. Kováts Judit *Megtagadva* című regényét hoznám párhuzamnak. Kováts Judit történész, az *oral history* művelője. Hosszas interjúzások után írt regényt a második világháborús megerőszkolásokról, főhősnője történetében pedig az első megerőszkolás olyan hatást gyakorol az olvasóra, mintha az élmény felejthetlenségét annak szépsége adta volna, a valószerűtlenül heroikus ábrázolás pedig meggátolja a hősnő élő, földi emberként való megismerését.³¹

17. Pócze nem szépíró, így nehéz számon kérnem szövegén a szépirodalom meggyőzőerejét, társadalomkutatóként pedig olyan csapdába esett, amely munkájának interpretálását komolyan megkérdőjelezi. Az idillikus ábrázolásmóddal egy kimerevített aranykort mutat a Moszkva tér történetéből, amely múlt nélküli, örök érvényű korszaknak hat, és a folytonos állandóság tartja össze, hogy ne essen darabjaira. Ugyan előkerül a könyv elején a csoport tagjainak sűrű fluktuációja (8. p.), végeredményben ennek éppen az ellenkezője lesz az, aminek mentén Pócze meghatározza a galerit a tér átnevezése és átépítése okozta káosz, a létforma újragondolása ellenében.³² Pócze etnográfiai jelenének időtlensége egy fokozottan külső hatásoktól mentes térbe emeli a galeri 2009-es nyári állapotát. A dőlt betűs, egy-egy szereplőhöz címzett lírai vallomások voltaképpen konzerválják a változások előtti helyzetet, és Moszkva téri öröklétet biztosítanak a galerinek és a szerzőnek is.³³ Felvetődik a kérdés, hogy hova tűnt a Moszkva tér története: hol van a tér történetét és jelenét író permanens változások sorozata? A lehető legállandóbb jellemző, amellyel leírható lenne a galeri, az a folytonos átalakulás. Pócze azonban az átalakulás egy pillanatát édesbús hőskorként merevíti ki egy meghatározhatatlan távlatba.³⁴ Írás-technikája torzító, és idealizáló képei eltolják a szöveget a valósághű megjelenítéstől.
18. Ami szembetűnő egy klasszikus antropológiai szövegeken felnőtt olvasónak, hogy Pócze leír, és csak ritkán értelmez. Szövegének célja maga a szöveg és annak a lehető legjobb megkomponálása. *A Moszkva tér gyermekei* sok szereplőt vonultat föl viszonylag kevés oldalon, rengeteg információról értesít, azonban ezeket kevéssé rendszerezi az egyénekre összpontosító fejezet-felosztásban, és ugyanaz a témakör többször visszaköszön egy-egy fejezetben. Az egyéneket bemutató felosztás mellett a témakörönként való adatrendezést látom működőnek, amelynek alapján külön fejezet tárgyalná a hajléktalanságig vezető utat, a létformával járó tevékenységeket (koldulás, élőhely kiválasztása), az alkoholizmust és a szerhasználatot, a haláleseteket és a halál értelmezését, a legfajúlyosabb fejezetbe pedig a csoportnormák, a kommunikációs stratégiák és a hierarchikus kapcsolatok kerülnének. Ez a klasszikusabb felosztás azonban magában hordja a lehetőséget, hogy az egyén szerepe kevesebb figyelmet kapna az összképben, és talán korlátozná a szövegközpontú szépirodalmi tálalás lehetőségeit.
19. Pócze rendszerezésének nagy hátránya viszont az, hogy ha meg szeretnénk jegyezni a szereplőgárda tagjait, akkor második megjelenésükkor kevés a pontosítás, és inkább csak visszalapozva tudjuk a helyükre tenni őket. Inkább válik egy ugyanazon témára épülő novellafüzérré a könyv, ahol a kapcsolódást a hősök egymáshoz való laza kötődése adja, mint egy összefüggő és összszegző munkává, amelyben jól körvonalazhatóan megérthető a koherens egész.
20. E hiányomat ugyancsak Pócze szépirodalmi írásmódban való járatlanságának tudom be, és amellett, hogy a szöveg a történetek és a következtetések megértéséhez több időt kíván az olvasótól, felhívja arra is a figyelmet, hogy a szépirodalom és az ismeretterjesztés határmezsgyéjén mennyire óvatosan kell járnia annak, aki írással szeretne tudatni valamit a világról. Azt gondolom, hogy egy jó kutató munkáját nem a szépírói képességei teszik élvezetes tudományos munkává – és itt legyen szó az antropológia bármely irányzata által kijelölt írásmódról –, ugyanakkor egy szépírói képességekkel megáldott kutató gazdagítani tudja tanulmánya élvezeti értékét, amennyiben úgy dönt, hogy antropológiai szövegét szépirodalmi térbe emeli. Pócze írását erős bizonytalanság jellemzi, amellyel a szöveg a tudományosnak nevezett írásmód valósághű közlésvágya és a szépirodalmi megfogalmazás igénye között lebeg, és sokszor borotvaélen táncol

azért, hogy ne essen ki egyik szerepből se, miközben egyik szerepben sem teljesedik ki. Lévi-Strauss dőlt betűvel hagyta szépirodalmi próbálkozásait a *Szomorú trópusok* szövegében (Lévi-Strauss 1979), Nigel Barley parádés szövegével kelti életre a papíron antropológiai karrierjét (Barley 2009), míg Ruth Benedict költői vénája visszaköszön jól szerkesztett mondataiban (Benedict–Szadahiko 2009), Renato Rosaldo pedig úgy tölti meg saját világával ilongotókról szóló írását (Rosaldo 2003), hogy az a valóság határán belül válik megindító olvasmánnyá, de hasonlóan megállná szépirodalomként a helyét Paul Rabinow marokkói terepmunkájáról írt könyve (Rabinow 1977) vagy Bronisław Malinowski munkái is (Malinowski 1922). Ezen szerzők jó példaként szolgálnak arra a törekvésre, amelyet Pócze Flóra is igyekezett véghezvinni *A Moszkva tér gyermekeiben*, ám sajnos kevésbé eredményesen.

Társadalmi érzékenyítés ellenszélben

21.

A posztmodern antropológia követői felhívják a figyelmet arra is, hogy a terep speciális környezetének van egy politikai és társadalomtörténeti vonatkozása, amelytől nem lehet függetleníteni a terepmunka eredményeinek értelmezését (Biczó 2003:253, 260). Ennek Moszkva téri olvasata, hogy a hajléktalanság a rendszerváltás óta társadalmi problémaként jelenik meg Magyarországon (Nagy 2009:79). Ez azt is jelenti, hogy rendkívül sok negatív előítélet övezi a társadalom e csoportját, és ezekről a diskurzusok száma az elmúlt évek politikai intézkedéseinek hatására egyre nőtt. Pócze hangsúlyozza, hogy véleményt csak azután lehet alkotni, miután meghallgattuk az egyéni történeteket,³⁵ és ezek interpretációjában nem tagadja el az akár tudatosan választott sorsrontó lépéseket, tévedéseket és hibákat, emellett pedig mélyebb szinten láttatja a hajléktalansághoz vezető út és az ottragadás dinamikáját. Tüllépve az egyéni, társadalmi szintre igyekszik emelni beszélgetőtársai hajléktalanság helyzetének kilátástalanságát, mind ezt empátiára serkentő szándékkal.³⁶ Hasonló módon az alkoholfogyasztással kapcsolatban meglehetősen ügyesen mutat rá arra, hogy az alkoholizmus nem a hajléktalanná válás oka, hanem a hajléktalanság következménye. Egyrészt a kéregetéssel járó szégyen és megaláztatás csökkentésére, lazításképpen iszik a hajléktalan, másrészt pedig az előbbiből levezetve a csoport állandó elfoglaltsága az ivás. A legtöbben a hajléktalanságba lépve kezdtek rendszeresen alkoholt fogyasztani, és innentől a csoport szabályait követve az ivás alapvető szükségletté, az ital beszerzése pedig közös felelősséggé vált (58., 59. p.).

22.

Pócze munkájának ereje ebben a társadalmi érzékenyítésben található meg, amely a könyv iránti nagy érdeklődést nézve – a könyv két kiadást is megért – sikeresnek bizonyult. Izgalmas vállalkozás a hazai terepen egy olyan csoport tagjai közé beköltözni, amely csoport életében aligha volt olyan időszak, hogy ne lett volna az elítélő vagy éppen szenvedélyesen védelmező politikai és magánvélemények keresztütében, amelyekben néha már-már a barbár, állatias „rossz vadember” és a szelíd, tiszta lelkű „jó vadember” képzete köszön vissza a kulturális antropológia hajnaláról. Pócze lényegesen árnyalja az önsorsrontó, részeges hajléktalan sztereotípiáját, és felhívja a figyelmet arra, hogy a hajléktalanságig vezető utak nem egy helyről indulnak, köveztüket pedig az ellátórendszer felkészületlensége, az előítéletek és a hajléktalan emberektől való társadalmi idegenkedés rakja ki. Mivel azonban szereplői sokkal inkább megfelelnek az árnyalni kívánt sztereotípiának (mindannyian alkoholfogyasztók és nem aktív munkakeresők), mintsem ellentmondának neki, ezért felmerülhet, hogy a szerző a megértésen túl óhatatlanul is megerősítheti a kritizált sztereotípiát.

23.

A könyv második kiadása szóba hozza a fővárosi hajléktalanpolitikát, amelynek értelmében az életvitelszerűen való közterületen tartózkodás büntethető (Pócze 2014:44). Igaz, a szerző nem beszél hosszan a témáról, mégis azt gondolom, hogy a témaválasztás és a könyv megjelenése már magában válaszként értelmezhető a büntetőintézkedéseket támogató hangokra. Pócze elsősorban az embereket láttatja meg a galeri tagjaiban. „A hajléktalan szerintem nem főnév, hanem melléknév” – olvasható a második kiadás hátlapján. Nem rossz vagy jó „vademberekről”, hanem emberekről van szó, akiknek átmeneti élethelyzete más, mint a többségi társadalomé, ugyanakkor más szempontból nem sokban különböznek tőle. Szerintem ennek felismerése jelenti az első lépést az előítéleteken való felülemelkedéshez, és az innen gyökerező emberi jogi

megközelítésen keresztül lehetséges párbeszédet nyitni a hajléktalankérdés kezelési lehetőségeiről.

Végezetül

24.

A mű struktúrájával és írásmódjával kapcsolatos erős kritikai álláspontom ellenére hiánypótló munkának tartom *A Moszkva tér gyermekeit*. Talán éppen az általam kritizált és túlzottan idealizálónak tartott irodalmi megformáltság az, amely könnyebben megközelíthetővé teszi a témát azon olvasóközönség számára, amelynek nem mindennapi valósága a nélkülözés és az ott-hontalanság, és ezáltal tud széles körben a legjobban működni a könyv megértést szorgalmazó küldetése, a hajléktalan embereket övező előítéletek elosztatása. Bízom benne, hogy a kutatásnak lesz konzekvens folytatása, a szerzőnek pedig követői akadnak a témaválasztást tekintve, és a közeljövőben egyre több olyan munka születik kulturális antropológusok tollából, amely a perifériára került vagy helyezett rétegek jobb megértésén túl a feljük irányuló segítő szándékot is táplálja.

JEGYZETEK

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Nagy Zoltánnak a hasznos észrevételeiért.

2 A könyv alapja Pócze BA-szakedolgozata, amelyet a 2009-es kutatás után írt meg, majd 2013-ra készült el a nyilvánosságának szánt verzió, 2014-ben pedig egy bővített kiadás jelent meg (Pócze 2014).

3 Az intézkedésekről egy fővárosi hajléktalanokat segítő civil szervezet, A Város Mindenkié összegzésében: http://avarosmindenkie.blog.hu/2013/09/06/a_hajlektalansag_kriminalizaciojanak_tortenete_magyarorszagon_2010_es_2013_kozott. (Letöltés: 2016. január 13-án.) A Város Mindenkié bázisa budapesti hajléktalanokból és támogatóikból áll össze.)

4 A felújításról részletesebben a Budapesti Közlekedési Központ honlapján: <http://www.bkk.hu/fejleszteseink/szellkalmanter/>. (Letöltés: 2016. január 13-án.)

5 2011-ben a teret Moszkva térről Széll Kálmán térre nevezték át, pontosabban a tér visszakapta eredeti, 1929-es nevét.

6 Jolsvai Júlia interjúja Pócze Flórával: Jolsvai 2013.

7 Az erre irányuló megközelítéseket részletesebben lásd Fejős–Niedermüller 1983; Layla 2010; Szijártó 2010.

8 Lásd A geng tagjai, a Chick Morelli története vagy a Tony Cataldóról szóló részek (Whyte 1999).

9 A könyv elérhető online, lásd Spradley 1970.

10 A különböző munkákról részletesebben lásd Elwell 2008:95–100.

11 A hajléktalanok hazai megjelenéséről és helyzetük történeti alakulásáról lásd Nagy 2009.

12 Például Győri 1990; Mezei–Sarlós 1995.

13 A film adatlapja az Első Magyar Dokumentumfilm-gyűjtemény és Mozi honlapján: <http://www.docuart.hu/dokumentum-film/tequila-banda/index.php>. (Letöltés: 2016. január 10-én.)

14 Lénárt a korábbi társadalmi rétegből való „kiilleszkedés”, majd a hajléktalanlétbe való „beilleszkedés” mentén helyezi el a hajléktalan embereket a villamos vonalán: „kiilleszkedési” középpont számára a Nyugati pályaudvar, „az igazán régóta kiilleszkedettek” pedig a két végponton, a Moszkva téren és a Móricz Zsigmond körtéren keresik a jó megélhetési stratégiát, azonban ez szükségszerűen bűnözésbe torkollik. A dolgozat érdekessége még a hajléktalanságon belüli társadalmi rétegek megkülönböztetése a többségi társadalom ismert kategóriáinak analógiájára (felső középosztály, alsó középosztály stb.; Lénárt 2005).

15 A magyar szociográfia történetéről lásd Kotics 2007; Váradi 2007.

16 Várossal foglalkozó művekhez többek közt lásd Ambrus 2000; Berkovits 1976; Erdei 1970; Márkus 1979; Tábori 2009; Tüskés 1975.

17 Iványi 1997. A könyvről részletesebben lásd Irodalmi kvartett 1998.

18 A teljesség igénye nélkül: Ágostonné Alpár 1998; Breitner 1999; Pikk 1993; 1995; Somogyi–Szemerédy 2000.

19 A 2014-es második kiadás már 182 oldalas, de ezt még mindig kevésnek tartom a túl sok kutatási kérdés beható megválaszolásához.

20 A terepmunka gendermeghatározottságára lásd Bell et al. 1993; Golde 1986; Moore 1988.

21 104–115. p. Kera történetében a szerző külön kiemeli, hogy kapcsolata Kerával a neve miatt (is) nehezen indult, azonban azt nem tudjuk meg, hogy ez az egész galériára érvényes-e, sőt, melyek azok a helyzetek vagy információk – ha voltak ilyenek, márpedig véleményem szerint voltak –, amelyekbe a kutató nem léphetett be, és amelyekre nem kérdezhetett rá. Úgy gondolom, erről mélyebb szinten kell beszámolni, vagy legalábbis több adatközlőre részletesebben kiterjesztve.

22 A galéri szó eredeti jelentése 'zsiványbanda, bűnözőbanda'.

23 Hasznos információk olvashatók ki a 2013-as Hajléktalanügyi országjelentésből (Győri 2014). A jelentés megkülönbözteti a „látható” hajléktalanokat, akik valamilyen éjjeli szállást igénybe vesznek, vagy egyéb kapcsolatban állnak az ellátórendszerrel, és a „láthatatlan” hajléktalanokat, akik pedig nem. A megkérdezettek válaszai alapján például a következő arányt lehet felállítani a lakóhely típusára: utca 32 százalék, átmeneti szállás 31 százalék, éjjeli menedékhely 28 százalék, egyéb szálló 9 százalék. Ugyanígy differenciált a megélhetési forrás formája és a hajléktalanul eltöltött évek száma (Győri 2014:70–78).

24 43. p., valamint Hercsel Adél interjújában Pócze Flóra említi, hogy amolyan kishúgként kezelték. Idekapcsolódóan érdemes átgondolni Golde genderszemléletű megállapítását, amely szerint a főként fiatal, terepmunkáját egyedül végző női antropológust sokszor védelemre szoruló szerepben látja a terep, és ez olyan női nemhez társított tulajdonságokhoz kapcsolódik, mint például a fizikai gyengeség, a sebezhetőség vagy az elesettség, a „lánytestvér” pedig egy hagyományosan „védelmezett” szerepet jelent (Golde 1986:5–7).

25 Lényegében a könyv dőlt betűs részei mind erről szólnak, lásd 43., 44., 57., 90., 94–103. p.

26 Például de la Cruz – Gay y Blasco 2011; Rabinow 1977. A téma elméleti igényű megközelítéséhez lásd Beer 2001; Naples 2003:39–41.

27 A posztmodern antropológiáról és írásmódjáról lásd például Clifford 1999; Clifford–Marcus 1986; Rosaldo 2003.

28 Például *Az első nap a Moszkván* és a *Plüss* című fejezetek. A fogalompart K. Pike nyelvész-antropológus 1954-es írásából az antropológiába M. Harris ültette át. Végtelenül leegyszerűsítve arról van szó, hogy az émikus a kutató csoport saját magáról alkotott nézőpontját, az étikus pedig az antropológus kívülről érkezőként való analitikus látását jelenti. A fogalompart értelmezési lehetőségeiről és vitás kérdéseiről részletesebben lásd Pike 1954:8–28; Headland et al., eds. 1990.

29 Iancu Laurához és az általa hivatkozott Borsányi Lászlóhoz és Fél Edithez hasonlóan én is úgy vélem, hogy a két kategória szükségképpen kiegészíti egymást, azonban nem feltétlenül járnak karöltve a munkafolyamat minden fázisában. A *Moszkva tér gyermekeiben* úgy érzem, az étikus megközelítés túlságosan is háttérbe szorul (Iancu 2013:26, 27).

30 96–103. p., az *Élni fog, él, élt* című fejezet.

31 A regényről többek között Gyórfy Ákos írt az én véleményemhez közel álló, online elérhető kritikát (Gyórfy 2013). Hasonló véleményen van Menyhért Anna, aki 2012. december 3-án egy kerekasztal-beszélgetésen fejtette ki gondolatait. Az esemény ismertetője elérhető online: Trauma és irodalom é. n.

32 Pócze a teret érintő változásokra a bővített kiadásban tér ki röviden (*Széll Kálmán – Moszkva tér*), és itt a múlt nosztalgikus felidézése kapcsán ír arról az érzelmileg megkérdőjelezhetetlennek tűnő folytonosságról, amely az átépítés közben és után is a téren tartja az általa vizsgált közösséget (Pócze 2014:163–165).

33 Lásd példának 43., 44., 57., 98., 130. p. Annak ellenére, hogy a 103. oldalon Tüsi történetében előkerül a felbomlás, a továbbiakban erről a változsról nem tudunk meg többet, korábban pedig már a fejezet címe előrevetíti az állandóság folyamatoságát: *Élni fog, él, élt*.

34 Idekapcsolódóan az etnográfiai jelen és a történetiség vitájáról hasznos és velős összefoglalót írt Thomas Hylland Eriksen (2006:49–51).

35 10. p. Pócze az alábbi, hajléktalansághoz vezető okokat sorolja fel: részegen hozott rossz döntés, drogproblémák, leégett ház, állami gondozásból kikerülve nem volt más lehetőség, szegénység, börtönviseltség, önkéntes választás (37., 38. p.).

36 Például Butyi története. Butyi állami gondozott tinédzser volt, aki „a város összes intézetét megjárta”, majd mivel az állami gondozásban nem kapta meg a megfelelő felkészítést az önálló élethez („nem készítették fel arra, hogyan kell beosztani a pénzt”), nagykorúként már nem tudott boldogulni („...azt sem tudta, mennyibe kerül egy kiló kenyér. Nagyon hamar elkártyázta, elitta a vagyonát, és hajléktalanná vált”; 57–67. p.)

IRODALOM

ÁGOSTONNÉ ALPÁR VERA

1998 Törési és kitörési pontok keresése hajléktalanoknál. *Esély* 9(4):75–85.

BARLEY, NIGEL

2009 Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból. Budapest: Typotex.

BEER, BETTINA

2001 Anthropology of Friendship. *In International encyclopedia of the social and behavioral sciences*. N. J. Smesler – P. B. Baltes, eds. 5805–5808. Kidlington: Elsevier.

BELL, DIANE – CAPLAN, PAT – JAHAN KARIM, WAZIR

1993 Gendered Fields: Women, Men and Ethnography. London – New York: Routledge.

BENEDICT, RUTH – SZADAHIKO, MORI

2009 Krizantém és kard. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

BERKOVITS GYÖRGY

1976 Világváros határában. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

BICZÓ GÁBOR

2003 Posztmodern antropológia. *In Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen: Csokonai.

BOURGOIS, PHILIPPE – SCHONBERG, JEFFREY

2009 Righteous Dopefiend. Oakland: University of California Press.

BREITNER PÉTER

1999 A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély* 10(1):84–108.

CLIFFORD, JAMES

1999 Bevezetés. Részleges igazságok. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 4:494–513.

CLIFFORD, JAMES – MARCUS, GEORGE E.

1986 Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography. (A School of American Research Advanced Seminar.) Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

DE LA CRUZ, LIRIA – GAY Y BLASCO, PALOMA

2011 Friendship, Anthropology. *Anthropology and Humanism* 37(1):1–14.

ELWELL, CHRISTINE MARIE

2008 From political protest to bureaucratic service: The transformations of homeless advocacy in the nation's capital and the eclipse of political discourse. Washington D. C.: American University. Internetcím:
https://books.google.hu/books?id=I4gAhANeYAC&pg=PA96&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

ERDEI FERENC

1971 Város és vidéke. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

ERIKSEN, THOMAS HYLLAND

2006 Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálandropológiába. Budapest: Gondolat.

FEJŐS ZOLTÁN – NIEDERMÜLLER PÉTER

1983 Témák és irányzatok a városok antropológiai-néprajzi kutatásában. *Valóság* 26(2).

FÉL EDIT – HOFER TAMÁS

2011 „Mi, korrekt parasztok...”. Hagyományos élet Átányon. Budapest: Korall.

GEERTZ, CLIFFORD

1994 Sűrű leírás. *In* uő: Az értelmezés hatalma. Antropológiai leírások. 170–199. Budapest: Századvég.

- GLASSER, IRENE – BRIDGMAN, RAE
1999 Braving the Street. The Anthropology of Homelessness. New York: Berghahn Books.
- GOLDE, PEGGY
1986 Introduction. *In Women in the field. Anthropological experiences.* Peggy Golde, ed. 1–18. Berkeley: University of California Press.
- GYÓRFFY ÁKOS
2013 Háború és háború. Kritika Kováts Judit Megtagadva (Magvető, 2012) című regényéről. Internetcím: <http://www.litera.hu/hirek/haboru-es-haboru>. (Letöltés: 2016. január 11-én.)
- GYŐRI PÉTER
1990 Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon. *In Társadalmi riport 1990.* Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György, szerk. 430–446. Budapest: TÁRKI.
2014 Hajléktalanügyi országjelentés 2013. Internetcím: <http://www.bmszki.hu/sites/default/files/field/uploads/vegso-orszagjelentenes2013-szallitasra.pdf>. (Letöltés: 2015. január 14-én.)
- HEADLAND, N. T. – PIKE, K. L. – HARRIS, M., EDS.
1990 Emics and Etics: The Insider/Outsider Debate. *Frontiers of Anthropology* 7. Newbury Park, California: Sage.
- HERCSEL ADÉL
2014 „Kannás borra gyűjtök, mert szőlőérzékeny vagyok” – a fővárosi nyomor testközelből. Hercsel Adél interjúja Pócze Flórával. Internetcím: [http://hvg.hu/kultura/20140618 Kannas borra gyujtok mert szoloerzekeny](http://hvg.hu/kultura/20140618_Kannas_borra_gyujtok_mert_szoloerzekeny). (Letöltés: 2016. január 13-án.)
- HOFER TAMÁS
2004 Amerikai antropológusok és hazai néprajzkutatók közép-európai falukban: összehasonlító jegyzetek két tudományág szakmai személyiségéről. *In Fehéren, feketén.* Varsánytól Rittiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I–II. Vargyas Gábor, szerk. I/45–63. Budapest: L’Harmattan.
- IANCU LAURA
2013 Vallás Magyarfaluban. Budapest: L’Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.
- IRODALMI KVARTETT
1998 Iványi Gábor Hajléktalanok című könyvéről beszélget Angyalosi Gergely, Bán Zoltán András, Németh Gábor és Radnóti Sándor. *Beszélő* 3(5):112–115.
- IVÁNYI GÁBOR
1997 Hajléktalanok. Budapest: Sík.
- JENKINS, CURTIS JEFFERSON
1992 Homeless: 30 Days Undercover in America’s Exploding Subculture. Berkeley, Michigan: Selah.
- JOLSVAI JÚLIA
2013 Nem voltam benne biztos, hogy én ezt kibírom – Pócze Flóra. (Jolsvai Júlia interjúja Pócze Flórával.) Könyvhét. Internetcím: <http://www.konyv7.hu/magyar/menupontok/felso-menusor/folyoirat/nem-voltam-benne-biztos-hogy-en-ezt-kibiro--pocze-flora>. (Letöltés: 2016. január 14-én.)
- KOTICS JÓZSEF
2007 A magyar közösségkutatások huszadik századi története. *In Közösségtanulmány: módszertani jegyzet.* Kovács Éva, szerk. 23–42. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- KOVÁTS JUDIT
2012 Megtagadva. Budapest: Magvető.
- LAYLA, AL-ZUBAIDI
2010 Városantropológia. *Kultúra és Közösség* 4(1):119–127.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE
1979 Szomorú trópusok. Budapest: Európa.
- LÉNÁRT IMRE
2005 Hajléktalanok – centripetális megélhetési stratégiák. (Lírai vázlat, részletek.) *Kultúra és Közösség* 3(1):15–29.
2006 A társadalmi szemléletváltás fordulópontjai a hajléktalanok megítélésében. *Ethnographia* 117(2):137–146.

MALINOWSKI, BRONISŁAW

1922 Argonauts of the Western Pacific: An account of native enterprise and adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea. London: Routledge & Kegan Paul.

MÁRKUS ISTVÁN

1979 Nagykőrös. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

MEZEI GYÖRGY – SARLÓS KATALIN

1995 Nyomorskála. Budapest: Léthatáron Alapítvány.

MOORE, HENRIETTA L.

1988 Feminism and Anthropology. Cambridge: Polity Press.

NAGY TERÉZIA

2003 Kapcsolatháló elemzés egy szegedi hajléktalancsoportban. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszék.

Internetcím: http://www.socialnetwork.hu/cikkek/NagyTecaTDK.htm#_Toc38935832.

2009 Átmenet a szocializmus rejtett hajléktalan világából a kvázi jóléti szociális védőhálóba. Tér és Társadalom 23(3)79–96.

NAPLES, NANY A.

2003 Feminism and Method. Ethnography, Discourse Analysis and Activist Research. New York – London: Routledge.

PARK, ROBERT EZRA – BURGESS, ERNEST WATSON – MCKENZIE, RODRICK D.

1925 The City. Chicago, Illinois: University of Chicago Press.

PIKE, KENNETH L.

1954 Emic and etic staintpoints for the dexcription of behavior. *In* Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior. Vol. 1. Kenneth L. Pike, ed. Glendale, California: Summer Institute of Linguistics.

PIKK KATALIN

1993 Szociális munka a hajléktalan ellátásban. *Esély* 4(4):118–124.

1994 A hajléktalanokról. Mit kellene tudnia egy szociális munkásnak ahhoz, hogy a hajléktalanokkal dolgozni tudjon. (Kandidátusi disszertáció.) Internetcím: http://www.fszek.hu/szociologia/szszda/pik_hajlektalanokrol.pdf. (Letöltés: 2016. január 10-én.)

1995 Kik a hajléktalanok és mit tehetünk értük? *Esély* 6(5):60–80.

PŐCZE FLÓRA

2014 A Moszkva tér gyermekei. (Második, bővített kiadás.) Budapest: Libri.

RABINOW, PAUL

1977 Reflections on Fieldwork in Morocco. Berkeley – Los Angeles, California: University of California Press.

ROSALDO, RENATO

2003 A bánat és a fejevadászok őrzöngésének kapcsolata. *In* Antropológiai irányzatok a második világháború után. Biczó Gábor, szerk. 252–278. Debrecen: Csokonai.

SOMOGYI FERENC – SZEMERÉDY ZSOLT

2000 Nagyvárosi árnyak. Riportkötet a hajléktalanokról. Debrecen: szerzői kiadás.

SPRADLEY, JAMES P.

1970 You Owe Yourself a Drunk: an Ethnography of Urban Nomads. Long Grove, Illinois: Waveland. Internetcím: https://books.google.hu/books?id=2YAfAAAAQBAJ&pg=PA119&lpg=PA119&dq=you+owe+yourself+a+drink&source=bl&ots=abTJNft04G&sig=NRRwz8CvYv4pnZZgVKh9_vEVvoE&hl=hu&sa=X&ved=0ahU-KEwi59JWxMDKAhVHjw8KHV2CAHgO6AEIUjAK#v=onepage&q=you%20owe%20yourself%20a%20drink&f=false. (Letöltés: 2015. október 20-án.)

SZÁNTÓ R. TIBOR

1995 Margaret Mead, Derek Freeman, Szamoa és az igazság. *Magyar Tudomány* 10:1245–1251.

SZIJÁRTÓ ZSOLT

2010 Bevezető: a városkutatás átalakulása. *In* Köz/tér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések. Szijártó Zsolt, szerk. 13–32. Budapest: Gondolat.

SZOBOSZLAI KATALIN

2009 Nők fedél nélkül – utak a hajléktalanságba. ELTE – TÁTK Szociológiai Doktori Iskola. Internetcím: http://tatk.elte.hu/file/dissz_2011_SzoboszlaiKatalin.pdf.

TÁBORI ZOLTÁN

2009 Magdolna negyed. Budapest: Osiris.

TRAUMA ÉS IRODALOM

é. n. Trauma és irodalom a nők elleni erőszak vonatkozásában. A 16 akciónap honlapja Kováts Judit regénye kapcsán.
Internetcím: <http://16akcionap.org/traumaesirodalom>. (Letöltés: 2016. január 11-én.)

TÜSKÉS TIBOR

1975 Nagyváros születik. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

2007 Utak, elágazások – a közelmúlt falukutatásai. *In* Közösségtanulmány: módszertani jegyzet. Kovács Éva, szerk. 43–68. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

WHYTE, WILLIAM FOOTE

1999 Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete. Budapest: Új Mandátum.

WIRTH, LOUIS

1938 Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology* 44(1):1–24.

WEBOLDALAK

A BUDAPESTI KÖZLEKEDÉSI KÖZPONT HONLAPJA

<http://www.bkk.hu/fejleszteseink/szellkalmanger/>

AZ ELSŐ MAGYAR DOKUMENTUMFILM-GYŰJTEMÉNY ÉS MOZI HONLAPJA

<http://www.docuart.hu/dokumentum-film/tequila-banda/index.php>

A VÁROS MINDENKIÉ HONLAPJA

http://avarosmindenkie.blog.hu/2013/09/06/a_hajlektalansag_kriminalizaciojanak_tortenete_magyarorszagon_2010_es_2013_kozott